

Uskonnollisen ajattelun alkuperä

Ilkka Pyysiäinen

Miksi kaikissa kulttuureissa tavataan uskomuksia ruumiittomista hengistä? Olivatko esi-isämme animisteja? Miksi erilaisten amulettien uskotaan tuovan onnea? Nämä ovat viime vuosisadan lopulta lähtien olleet uskontotieteen tutkimia kysymyksiä. Vastaukset kysymyksiin ovat vaihdelleet laidasta laitaan. Tällä vuosikymmenellä on noussut esiin uudenlainen lähestymistapa, jonka tunnetuin edustaja on ranskalainen antropologi Pascal Boyer.

Boyer erottaa toisistaan generatiiviset ja selektiiviset selitysmallit. Generatiiviset mallit pyrkivät selittämään, mistä erilaiset uskonnolliset uskomukset syntyvät. Vastauksia on etsitty muun muassa unista, "esilooogisesta" ajattelusta, psykodynaamisista seikoista ja uskomusten "symbolisesta" luonteesta. Useimmiten selitykset ovat olleet ad hoc -luonteisia eivätkä ole perustuneet mihinkään täsmällisesti muotoiltuun teoriaan. Myös empirististä aineistoa on usein käsitelty kontrolloimattoman valikoivasti.

Selektiiviset mallit selittävät, miksi kaikista ihmisille mieleen tulevista ajatuksista juuri tietyntylaiset pyrkivät leviämään laajalle. Miksi ne eivät jää vain yhden ihmisen mielenliikkeiksi, vaan tulevat osaksi kulttuuria ja alkavat vaikuttaa laajojen ihmisjoukkojen elämään? Hyvä esimerkki on toisen ranskalaisen antropologin, Dan Sperberin "uskomusten epidemiologia". Siinä ei spekuloida uskomusten ja representaatioiden alkuperällä, vaan pyritään selittämään, miksi tietyntylaiset uskomukset leviävät jossakin populaatiossa helpommin kuin toiset. Erilaisten uskomusten olemassaolon syyksi riittää, että ne ovat mahdollisia ja siksi enemmän tai myöhemmin tulevat jonkun mieleen.

Selektiivistien mallien taustalla on huomio siitä, että maailman uskomusjärjestelmät eivät varioi äärettömästi, vaan niissä on havaittavissa tiettyä säännönmukaisuutta. Tietyt rakenteet tai muodot (patterns) toistuvat muiden, teoriassa mahdollisten, kustannuksella. Siksi näiden muotojen täytyy perustua tiettyihin yleisiin kognitiivisiin rakenteisiin. Tämä merkitsee sitä, että uskomuksia ei voida selittää pelkästään viittaamalla niiden "kulttuurikontekstiin" kuten antropologiassa on usein ollut tapana.

Kulttuuri ja kognitio

Antropologien sinänsä kunnioitettava haluttomuus pitää vieraiden kansojen outoja tapoja, tai oman kulttuurin kansanuskoa, tietämättömyyteen ja typeryyteen perustuvana on usein johtanut yrityksiin etsiä näille jokin tutkijaa tyydyttävä rationaalinen selitys. On ajateltu, että kun vain tunnemme jonkin kulttuurin riittävästi hyvin, tulevat myös aluksi kummallisilta vaikuttavat tavat käsitettäväksi asiayhteydessään.

Tämä ei kuitenkaan riitä selittämään, miksi tietyt uskomukset, kuten usko ruumiittomiin henkiin, toistuvat kulttuurista toiseen.

Sen voidaan toki yrittää selittää johtuvan siitä, että ihmisten elinympäristö on eri puolilla maailmaa aina jossakin määrin samanlainen, mutta tämäkään ei vielä yksin riitä.

Uskomusten samankaltaisuus voi seurata ympäristön samankaltaisuudesta vain mikäli ihmisillä on myös universaalisti samanlainen tapa reagoida ympäristöönsä.

Ulkomaailma sinänsähän on vain pelkkä kaoottinen tapahtumavirta, jota ihminen kykenee jäsentämään vain siksi, että meille on evoluution kautta kehittynyt tietynlainen kognitiivinen järjestelmä, joka koostuu aisteista, mielestä ja tietoisuudesta (miten niiden luonne sitten ymmärretäänkin).

Esimerkiksi lapsi kykenee oppimaan kielen siksi, että hänellä on jo valmiina tietty myötäsytynyt, geneettisesti periytyvä valmius siihen. Lapsen mieli ei ole tyhjä astia, jonne valmis syntaksi, semantiikka ja pragmatiikka vain valuisivat ulkomaailmasta. Siksi myöskään maailman kielet, kuten uskonnotkaan, eivät varioi äärettömästi.

Myötäsytynyt voidaan tarkoittaa ainakin kolmea asiaa.

Ihmisellä voisi periaatteessa olla synnynnäisiä mentaalaisia representaatioita, jotka perustuvat tietyille aivokuoren synaptisille yhteyksille. Tämä on kuitenkin epätodennäköistä. Toiseksi myötäsytynyt voi perustua joko yksittäisen neuronin rakenteeseen tai laajemman aivoalueen, jopa koko aivojen, rakenteelliseen organisaatioon. Tietynlaisille aivoille vain tietynlainen tiedonkäsittely on mahdollista. Kolmanneksi kyse voi olla kehityksen ajoituksesta: kehityksellä on tietty

ennaltamäärätty aikataulu, joka yhteistyössä ympäristötekijöiden kanssa saa aikaan tietynlaisen tuloksen. Uskontotieteilijän ei välttämättä tarvitse mennä näin syvälle. Usein hänelle riittää huomio siitä, että ihmiset ovat taipuvaisia juuri tietynlaiseen tiedonkäsittelyyn kognitiivisen järjestelmänsä luonteen vuoksi, oli sen mahdollinen neuraalinen representaatio millainen tahansa. Tämän muotin läpi puristuessaan uskonnollisetkin representaatiot saavat universaalisti tietyn muodon (vaikka sisällöllisiä universaaleja ei olisikaan).

Intuitiiviset ontologiat ja intuitionvastaisuus

Boyer on esittänyt ajatuksen kognition aluespesifisyyteen perustuvista intuitiivisista ontologioista. Viime vuosina on osoitettu, että ihmisen ajattelu ei ole ongelmia ratkova yleiskone, vaan toimii itsenäisesti sellaisilla eri alueilla kuin intuitiivinen biologia, fysiikka ja psykologia. Jokainen ihminen oppii kehityksensä myötä, ilman erillistä opetusta, kategorioimaan elävät olennot, esineet ja persoonat erilaisia selityspenusteita edellyttäviksi entiteeteiksi.

Kun esimerkiksi esikouluikäisille amerikkalaislapsille kerrottiin tarinoita, joissa esiintyivät ilmaukset 'hyraxes' ja 'throstles', lapset tekivät niistä tiettyjä spontaaneja johtopäätöksiä pelkästään sen varassa, että hyraxien oli sanottu olevan väsyneitä ja throstlien kaipaavan korjausta. Tietämättä mitään enempiä näistä keksityistä asioista lapset sijoittivat hyraxit persoonien kategoriaan, koska kysyttäessä arvelivat niiden voivan olla nälkäisiä, itkuisia jne. (koska ne voivat olla väsyneitä). Throstlien lapset otaksuivat voivan esimerkiksi olla metallisia (koska ne kaipasivat korjausta), päinvastoin kuin hyraxien. Heidän päättelynsä siis nojasi aluespesifisiin periaatteisiin.

Kognitiivista arkeologiaa edustavan Steven Mithenin mukaan taide, uskonto ja koko ihmisen kulttuuri perustuvat siihen, että me kykenemme myös olemaan piittaamatta näiden ontologisten kategorioiden välisistä rajoista ja yhdistelemään asioita mielessämme tavalla, jolla ei näytä olevan vastinetta todellisuudessa. Voimme mielessämme antaa esineille persoonien piirteitä, riisua persoonilta niille intuitiivisesti mukana kuuluvia piirteitä, jne. Voimme toisin sanoen irrottaa mentaaliset representaatiot todellisuudesta ja luoda mielissämme uusia maailmoja.

Boyer'n mukaan uskontoa leimaa kaikkein tyypillisimmin juuri sellainen intuitionvastaisuus, joka seuraa intuitiivisen ontologian loukkaamisesta. Ajatukset puista, joilla on henki, persoonista, joilla ei ole ruumista, onnea tuottavista kivistä tai itkevistä patsaista ovat kaikki intuitionvastaisia ja myös niihin uskovien itse sellaisiksi ymmärtämiä. Silti he voivat pitää näitä uskomuksia tosina. Tämä tulkinta herättää kuitenkin helposti antropologien epäilykset, koska perinteiset tulkinnat ovat usein lähteneet siitä, että siinä ja siinä kulttuurissa on täysin luonnollista ajatella, että esimerkiksi puilla on henki.

Kuten Boyer ja antropologi Scott Atran toteavat, tällainen tulkinta on täysin kestävä. Ihmisten käytännön elämä muuttuisi täysin mahdottomaksi, mikäli heidän mielestään todella mikä tahansa olisi mahdollista. Kukaan ei saisi edes aamulla housuja jalkaan, jos hänen olisi heti herätessään otettava huomioon, että mikä tahansa on mahdollista: vuode voi romahtaa, tynny muuttua hirmuliskoksi ja puoliso krokotiiliksi, housuissa vaanii ehkä 666 demonia jne. Jokapäiväinen elämä on mahdollista vain monenlaisten itsestäänselvyyksien varassa, ja oudot uskomukset ovat aina poikkeuksia siitä.

Jos esi-isämme olisivat todella olleet animisteja ja uskoneet kirjaimellisesti kaikkien luonnonesineiden ja kasvien olevan mielellisiä (arkipsykologiaa noudattavia) olentoja, he olisivat olleet hillittömiä julmureita polttaessaan näitä persoonia nuotiopuinaan, tallatessaan tuntevia kiviä kotipolullaan, jne. Ihmiset eivät toimi niin kuin kaikessa olisi persoonallinen henki, vaikka heillä voi olla teoreettisia uskomuksia siitä, että joillakin esineillä on henki. Erityisesti jotenkin poikkeavanoloihin esineisiin, eläimiin, aineisiin ja ihmisiin on helposti liitetty intuitionvastaisia uskomuksia.

Boyer korostaa, että tällaiset intuitionvastaiset uskomukset ovat aina ihmisille huomiota kiinnittäviä ja poikkeuksellisia ja juuri siksi niin kiinnostavia ja loputtomien spekulatioiden lähde. Jos siinä ei olisi mitään poikkeuksellista, että nautitaan 2000 vuotta sitten kuolleen ihmisen lihaa ja verta, niin se ei myöskään tapahtuisi erityisen seremoniaalisesti.

Tällainen intuitionvastaisuus tulee mahdolliseksi vain siksi, että ensin on olemassa intuitionmukainen ontologia, josta sitten voidaan kuvitella poikkeuksia. Tämä on se universaali perusta, jolla uskonnolliset representaatiot lepäävät kaikkialla maailmassa. Kyse on nimenomaan uskonnollisia representaatioita tuottavan mekanismin universaaliudesta, ei

sen tuotteiden. Vaikka monet uskonnolliset ideat ovat laajalle levinneitä, ne eivät välttämättä ole universaaleja. Silti ne erilaisissa olosuhteissa tuottanut mekanismi on universaali. Ei ole mitenkään kummallista, että sama mekanismi voi tuottaa erilaisia tulosteita. Tieteellisen selittämisen periaate on juuri moninaisuuden palauttamisessa piilevään lainomaisuuteen. Lisäksi on tietysti otettava huomioon, että kaikkea intuitionvastaista ei ole luontevaa pitää uskonnollisena. Myös fiktiiviset, tieteelliset ja mielellään häiriintyneen ihmisen uskomukset ovat intuitionvastaisia. Toistaiseksi voimme vain sanoa, että ainoastaan tietyt uskomukset ja representaatiot valikoituvat sellaiseen käyttöön, jota olemme tottuneet pitämään uskonnollisena. Miten se tapahtuu, on toistaiseksi varsin avoin kysymys. Tässä mielessä "uskonto" ei ole mikään selkeärajainen kategoria. Uskonto ei myöskään ole pelkästään intuitionvastaista. Sellainen ei edes olisi mahdollista, sillä täysin intuitionvastaisesta representaatiosta ei voida johtaa mitään. Vaikka esimerkiksi jumala ajatellaan ruumiittomaksi, näkymättömäksi, syntymättömäksi ja kuolemattomaksi, niin tästä intuitionvastaisuudesta huolimatta hänen ajatellaan noudattavan arkipsykologian periaatteita jokseenkin intuitionmukaisesti: hän näkee, kuulee, tietää, muistaa, tahtoo jne.

Symbolismi tiedon lajina

Usein tutkija haluaa myös vastauksen kysymykseen, mitä nämä erikoiset uskomukset merkitsevät ihmisille. Tällöin on esimerkiksi tulkittu, että kyse on "symbolisista" uskomuksista ja tavoista, joilla tosi asiassa pyritään ilmaisemaan esimerkiksi tunteita, tiettyä "maailmankuvaa" tai sosiaalisia suhteita. Selittämättä on jäänyt, miksi tutkittavat ihmiset levittävät sellaisia uskomuksia ja osallistuvat sellaisiin rituaaleihin, joiden merkitystä he itse eivät yleensä osaa selittää, eivät varsinkaan minkään koherentin "maailmankuvan" mukaan. He saattavat myös suoraan kieltää tutkijan tarjoaman tulkinnan.

On kuitenkin totta, että symbolisina pidettyihin uskomuksiin on helppo assosoida monenlaisia merkityksiä, koska ne ovat niin epämääräisiä ja monitulkintaisia. Juuri siksi ne leviävät helposti laajalle. Mutta tulkinnat, joiden mukaan jokin tapa tai uskomus "merkitsee" siinä ja siinä kulttuurissa sitä ja sitä ovat aina varsin spekulatiivisia. Ensinnäkin ne perustuvat siihen, että tutkija valikoi vain tietyt yksittäisten ihmisten tulkinnat edustavaksi "otokseksi" kulttuurisesta "mallista" tai "maailmankuvasta". Toiseksi sen arvioiminen, mitä jokin merkitsee ihmiselle on aina enemmän tai vähemmän arvailua. Lisäksi on varsin epäselvää, mitä tarkoittaa, että jokin on "symbolista".

Sperberin mukaan symbolismi voidaan kuitenkin ymmärtää erityiseksi tiedon lajiksi. Kun ihminen kohtaa jotakin, mitä hän ei täysin ymmärrä, mutta minkä hän silti kokee tärkeäksi, käynnistyy symbolinen prosessointi. Puutteellisesti ymmärretty käsite, kuten esimerkiksi 'Jumala rakastaa maailmaa', metarepresentoidaan muodossa "'Jumala rakastaa maailmaa' tarkoittaa varmaan jotakin'. Symbolinen prosessi alkaa nyt etsiä ideoita, joiden mahdollinen totuus tekisi metarepresentoidusta käsitteestä ymmärrettävän. Tämä prosessi johtaa kuitenkin usein loppumattomaan kehään, joka ei koskaan muutu arkitiedoksi tai tieteelliseksi tiedoksi. Symboliset representaatiot määrittävät toinen toisiaan. Tieteen piirissä intuitionvastaiset representaatiot sen sijaan pyritään selittämään täsmällisellä teorialla ja empiirisellä evidenssillä. Uskonnolla ja tieteellä on kuitenkin siinä mielessä yhteinen kognitiivinen juuri, että molempien piirissä ylitetään intuitiivisen ajattelun rajat ja postuloidaan asioita, joita ei voida normaalisti havaita. Mutta siinä, missä uskonnollinen ajattelu on symbolista ja analogista, on tieteellinen ajattelu teoreettis? rationaalista ja kokeelliseen evidenssiin nojaavaa.

Tieteet, elämä ja merkitykset

Edellä hahmoteltu lähestymistapa mahdollistaa tiukan tieteellisen lähestymistavan myös uskontotieteessä. Voimme antaa tieteellisiä selityksiä sille, miksi tietynlaiset, yleensä uskonnollisina pidetyt, representaatiot toistuvat kulttuurista toiseen. Tavallinen vastaväite tähän on, että tällainen tutkimus ei kerro mitään näiden representaatioiden alkuperästä eikä voi sanoa mitään niiden merkityksestä ihmisille.

Molemmat väitteet pitävät tavallaan paikkansa. Kiinnostus uskonnon "alkuperään" on kuitenkin syntynyt lähinnä siksi, että uskonnolliset representaatiot näyttävät olevan niin selvästi ristiriidassa tieteellisen tiedon kanssa ja silti ihmiset pitävät niihin hämmästyttävällä sitkeydellä. Esimerkiksi eettisyyteen tai

taiteeseen liittyvien ilmiöiden alkuperää ei tunneta samanlaista tarvetta selittää. Riittää, että tutkimme etiikkaa ja taidetta sellaisina kuin ne ovat olemassa.

Mikäli niiden alkuperää mietitään, on selvää, että molemmat ovat tulleet mahdollisiksi ihmislajin kognitiivisen kehityksen myötä. Ei tarvitse olettaa mitään "erityistä ilmoitusta", joka olisi tuonut meille tietoisuuden kauneudesta ja hyvyydestä.

Uskontoon pätee periaatteessa sama, mutta monien ihmisten on vaikea hyväksyä, että kyse olisi vain tästä. He uskovat, että on olemassa jokin meiltä enemmän tai vähemmän salattu todellisuus, joka viime kädessä on uskonnon perusta ja että uskontoa olisi selitettävä nimenomaan sen valossa.

Tieteellisen tutkimuksen kohteena uskonto on kuitenkin pelkästään ihmisten ajattelua ja toimintaa ja niiden tuotteita. Se ei edellytä yliluonnollista selitystä yhtään sen enempää kuin jalkapallo, pörssiromahdus tai punasiirtymä. Kun näistä esitetään tieteellisiä teorioita, eivät tutkijakollegat, eivätkä nykyään edes piispat, yleensä sano, että selitykset ovat puutteellisia, koska niissä ei oteta huomioon kaiken takana olevaa Jumalaa. Miksi uskonto olisi poikkeus? Vaikka tiede ei voi selittää Jumalaa, se voi selittää ajattelua ja käyttäytymistä, johon liittyy usko Jumalaan.

Eräänlainen sekulaari versio teologisesta uskonnon tieteellisen selittämisen kritiikistä on väite, että uskonnolla on jokin ainutlaatuinen merkitys ihmisen itseymmärryksen kannalta ja että sitä ei koskaan voida tavoittaa "objektivistisella" tutkimuksella. Mutta miksi tämäkin kritiikki kohdistuu nimenomaan uskontotieteeseen vaikka se voitaisiin aivan yhtä hyvin suunnata vaikkapa fysiikkaan tai matematiikkaan? Jättäväthän nämäkin tieteet kokonaan huomiotta sen, mitä erilaiset esineet ja numerot merkitsevät ihmisille.

Olennaista on se, että tieteellistä teoriaa ei pidä arvioida sillä perusteella, mitä se jättää selittämättä, vaan sillä perusteella, mitä se kykenee selittämään. Jokainen tieteellinen teoria jättää aina selittämättä paljon, koska yhdellä teorialla ei voida selittää kaikkea. Kaiken kattavat teoriat ovat myyttejä, eivät tieteellisiä teorioita. Tutkijan on nimenomaan muotoiltava tutkimusongelmansa mahdollisimman tarkasti ja suljettava kaikki ylimääräiset implikaatiot kulloinkin kyseessä olevan työnsä ulkopuolelle.

Kognitiivisen lähestymistavan ansio on sen kyvyssä selittää ja ennustaa uskonnollista ajattelua ja käyttäytymistä. Se tarjoaa myös pohjan tarkastella kysymystä, miksi uskonnollisten representaatioiden avulla on mahdollista käsitellä eksistentiaalisia kysymyksiä. Mutta sen avulla ei voida suoraan pyrkiä tulkitsemaan uskonnollisten uskomusten merkitystä ihmisille. Siihen on olemassa muista tapoja ja foorumeita.

Mikäli taas kysytään, mitä hyötyä on kognitiivisesta uskonnon tutkimuksesta, on samalla kysyttävä, mitä hyötyä on tieteestä ylipäänsä. Tähän vastaaminen ei kuitenkaan kuulu tämän artikkelin tehtäviin. Mielestäni on kuitenkin varsin outoa vaatia uskonnon tutkimukselta sellaista suoraa käytännön relevanssia, että tutkimus käyttäisi esimerkiksi kirkkoa laboratoriona, jossa tuotetaan tutkimuksen pohjalta paremmin kaupaksi menevää uskontoa. Silloinhan vastaavia "laboratorioita" pitäisi edellyttää myös filosofialta, kirjallisuustieteeltä, jne., mikä on mieleltöntä ja suorastaan pelottava ajatus.

Kognitiivinen uskontotiede ei myöskään välttämättä ole lainkaan niin uskontovihamielisiä kuin joskus on annettu ymmärtää. Käsitteäkseni myös teologit voisivat aivan hyvin hyväksyä tutkivansa intuitionvastaisia representaatioita tieteellisen tiedon valossa ja silti – halutessaan – ajatella, että kaiken takana on Jumala, vaikka itse en siihen tunnekaan tarvetta. Koska ihmisen intuitio ei tietenkään kelpaa mittapuuksi sille, mitä todella on olemassa, ei intuitionvastaisuudesta välttämättä seuraa mitään tieteellisen tai metafysisen ontologian kannalta.

Kognitiivisen teorian käyttö on myös yhteensopivaa erilaisten "ihmiskuvien" kanssa, koska nämä toimivat toisella kuvaustasolla kuin kognitiivinen teoria. Voin pitää ihmistä eettisesti vastuullisena persoonana siitä huolimatta, että selitän uskonnollisten ideoiden representoitumista kognitiivisen järjestelmän tasolla, koska ajatus eettisestä vastuusta kuuluu arkipsykologian piiriin. Tieteelliset selitykset eivät voi noin vain muuttaa ihmisen intuitiivista kokemusta. Yhä uudet koululaissukupolvet kokevat hämmästyttäväksi ja kiehtovaksi saada tietää, että valas ei olekaan kala. En lainkaan usko (kuten Paul ja Pat Churchland), että arkipsykologia tulisi jonakin päivänä korvautumaan myös arkielämässä puheella neuraalisista vektoriavaruuksista sen enempää kuin, että puhe tuopeista ja haarukoista voisi korvautua puheella alkeishiukkasista.

Lopuksi todettakoon, että ajatuksen universaaleista kognitiivisista mekanismeista ei tarvitse myöskään merkitä länsimaista imperialismia, koska se ei kumoa kulttuuristen sisältöjen moninaisuutta. Kyse ei ole tasapainstavästä

merkitysten tulkinnasta, vaan tosiasiallisten ilmiöiden kuvaamisesta ja selittämisestä. Ja kenties yleisen suvaitsevaisuuden kannalta on jopa parempi kiinnittää huomiota eri "kulttuureja" ja kansoja yhdistäviin tekijöihin kuin alituisen korostaa, miten totaalisen erilaisia kaikki kulttuurit ovat.

Kirjoittaja on Suomen Akatemian vanhempi tutkija ja uskontotieteen dosentti Turun ja Helsingin yliopistoissa.

Maailman johtavat kognitiivisen uskontotieteen edustajat kokoontuvat kesäkuussa työseminaariin Turun yliopiston tutkimusasemalle Seiliin. Tilaisuuden järjestää Turun yliopiston uskontotieteen oppiaine yhteistyössä Åbo Akademin uskontotieteen laitoksen ja Suomen Akademin uskontotieteellisen seuran kanssa.

